

Grósz András

„HAZAVÁGYTUNK, AHOL A BÖLCSŐNK ÁLLT, ÉS NEM MÁS ORSZÁGBA”

Tóth Ágnes: *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2008, 375 oldal, 3500 Ft

Az utóbbi évtizedekben a magyarországi németekről szóló hazai tanulmányok elsősorban a nemzetiség történetének politikai, társadalmi illetve gazdasági összefüggéseivel foglalkoztak, míg az identitás tartalmának a különböző korszakokban való változásáról/alakulásáról kevés szó esett. A megjelent művek viszonylag gazdag levéltári forrásokra támaszkodtak, s nagyrészt az eseménytörténetre, a magyar állam és a nemzetiség közötti – különösen az 1920 utáni – kapcsolatának feltárására, az ebben résztvevő irányzatok és személyek törekvéseinek bemutatására helyezték a hangsúlyt. A történeti diskurzus alapvetően egy-egy téma (Volksbund, kitelepítés) politika- és esztörténeti vonatkozásaira összpontosult, a személyesen megélt történelem, az egyes helyi nemzetiségi közösségek, személyek identitásának bemutatása, a mikrotörténeti elemek kevés szerepet kap(hat)tak a kutatásokban.

Tóth Ágnes több éves, rendszerező munkán alapuló kötete – amelynek középpontjában azok a kitelepített magyarországi németek állnak, akik a későbbiekben visszatértek hazájukba – eredményes kísérlet arra, hogyan lehet egyfajta szintézist létrehozni a politikatörténet és a személyes történelem között úgy, hogy emellett alapos és a nagyközönség számára is közérthető módon kerül megvilágításba a német nemzetiség identitásának kérdése. A mű eleve olyan témát jár körül, amely kevésbé volt kutatott az elmúlt évtizedekben, holott annak feldolgozásával nemcsak a szűken vett problémakör, hanem az egész hazai németiség önazonosságának dilemmája is nyilvánvalóvá válik. A köztörténet mellé rendelt visszaemlékezések messze túlmutatnak a feltárni kívánt témán, nem csatolt forrásgyűjteményként vannak jelen a könyvben, hanem felszínre hozzák a német nemzetiségi identitás jellemző változásait a hazai viszonyok között. Bár a munka a kitelepítésre és annak következményeire fókuszál, a bemutatott interjúkon és azok elemzésein keresztül érthetőbbé válik, hogy a különböző politikai változások és társadalmi impulzusok hogyan hatottak a német nemzetiségi identításra akár az 1945 előtti korszakban, akár a Rákosi- illetve a Kádár-rendszer idején. A szerző olyan témát választott, amelynek feldolgozásával mintegy „kikényszerítette”, hogy az alkalmazott kutatási módszertan segítségével előtérbe kerüljenek az identitás vállalásának illetve mibenlétének kérdései. Az interjúk „beszélgetése” által a nemzetiségi identitás komplexebb jelentőséget kap, nem korlátozódik csupán a kitelepítéssel összefüggő önazonossági kérdésekre, hanem felvázolja az identitás vállalásának elüzetés előtti értelmezését, és rávilágít az azt követő időszak ezzel kapcsolatos problémáira is. Így lényegében a német

nemzetiségen belül egy kisebb csoportot érintő téma kapcsán az egész hazai német nemzetiségi önértelmezés problematikája megvilágítást nyer.

A kötet három egységre tagolható: az első nagyobb rész történeti összefoglaló, esemény- és politikatörténet, azon körülmények és struktúrák ismertetése, amelyek a történések keretét adták. Lényegi eleme a hazai némettség 1945 és 1950 közötti megpróbáltatásainak és jogfosztottságának ismertetése, ezzel együtt pedig – helyi példákkal is szemléltetve – azon hivatali és hatósági eljárások bemutatása, amelyek foganatosításával a hatalmi gépezet a németországi kitelepítésből visszatért németek ügyét kezelte. Egyrészt a szerző – gazdag forrásanyag feldolgozásával, megyei levéltárak anyagát is felhasználva – bemutatja azokat a módszereket, amelyek révén a kitelepítettek egy része az országba való visszatérését végrehajtotta: a magyar állampolgárságukat elvesztett személyek többnyire illegálisan szöktek vissza, vagy magyar nemzetiségű menekülteket szállító vonatokon próbáltak visszatérni, illetve a későbbiekben hivatalosan kísérelték meg kérvenyezni a Magyarországra való visszatelepülésüket. Másrészt képet kapunk arról is, hogy a visszatérők kérdését hogyan kezelte az államhatalom és a helyi közigazgatás, milyen fellépésre számíthattak a visszatérők a gyakran hatásköri vitákkal is küszködő hatóságok részéről, hogyan próbálta a hatalom a sajtó és a propaganda eszközeivel élve ébren tartani ennek kapcsán a társadalom németellenes érzületeit. Az állami és hatósági intézkedések bemutatása mellett a mű pontos és eddig kevésbé ismert adatokat közöl a visszatérők kitoloncolásáról, az eljárások területi megoszlásáról. A fejezet arról is képet ad, hogy a demokratikus keretek fokozatos felszámolásával és a kommunista hatalmi gépezet kiépülésével hogyan változott az állam és párt eszközrendszere és hivatalos nyelvezete a visszatérő német kitelepítettekkel szemben. Így a hatalom a kitelepítést közvetlenül követő eljárásokban elsősorban a visszaszököttek nemzetiségi voltát hangsúlyozta a nyilvánosság előtt, s a közvélemény számára a megtorló intézkedéseket igyekezett minél szélesebb körben nyilvánossá tenni, törekedve a társadalom megosztására, belső ellenségkép kreálására. Ezt a tendenciát a viszonyok konszolidálása idején nem váltotta fel enyhülés, de az 1950-es amnesztiarendeletet követően az állam már igyekezett titokban tartani a különböző – különösen az illegális visszatéréssel kapcsolatos – eljárásokat, s a származásra való utalás helyett inkább a tulajdon kérdése került bűnbakkeresésének frazeológiájába.

A kötet második része a Németországból visszaszököttekkel kapcsolatos kutatások célját, módszertanát írja le, s részletesen szól az interjúalanyokról, a célirányos beszélgetések tematikus elemzéséről. A szerző határozott szándéka volt, hogy az interjúkat ne az eseménytörténet kiegészítéseként, a leírt tényanyag alátámasztásaként, hanem önálló, értékelhető kutatási egységként kezeljék. Ennek kiküszöbölésével tulajdonképpen elkerüli azt a szakmai csapdát, hogy a politikatörténet igazolására válogassa össze a különböző megnyilatkozásokat, s így tévesen és önkényesen szelektáljon az elhangzott beszélgetések közül kutatási eredményeinek alátámasztására. Ezzel a szakmai módszertannal – annak alaposága és körültekintő kezelése miatt is – az interjúk alkalmasak arra, hogy az előző fejezet tartalmával ugyan nyilvánvalóan összefüggésben, de attól mégis elkülönülten, az identitás kérdését középpontba állítva lehessen értékelni az életutakat. (A szer-

zói szándékot fejezi ki az interjúk „egymás mellett élő valóságokként” való aposztrofálása.) Ezt segíti elő az ország hagyományosan németek lakta területeiről összeválogatott 46 interjú alanyainak különböző szempontok (életkor, születési és lakóhely, iskolai végzettség, foglalkozás, vagyoni helyzet, névváltoztatás, vegyes házasság, migráció) szerinti szisztematikus elemzése. A szempontrendszer létrehozása arra is utal, hogy a kutatás figyelmet fordított a kitelepítést megelőző körülmények pontos feltérképezésére, annak érdekében, hogy az identitás összetevőit a lehető legpontosabban definiálja. Ezáltal a munka túllép a Magyarországra visszaszökött németekkel kapcsolatos szűken vett téma keretein, és lényegében a hazai németiség identitásának korszakokon átnyúló jellemzőinek rendszerezését adja – anélkül, hogy e kutatásokat reprezentatívnak lehetne tekinteni.

A tematikus elemzés keretein belül a különböző élethelyzetek mintegy lépcsőzetesen épülnek egymásra, a személy tekintetében a kitelepítés tragikumától és a németországi kitalizáltság érzésétől jutnak el a Magyarországra való visszatérésig. Az interjúk részleteivel és a kutatási adatokat tartalmazó táblázatokkal kiegészített elemzés elemeinek egymásra épülése azt a célt szolgálja, hogy az események kronologikus sorrendjének követése mellett az identitás alkotóelemei is jól érzékelhetően egymásra épülve jelenjenek meg a kitelepítéstől a visszatérésig tartó történetekben. Ez az időszak azt követeli meg a kitelepítettektől, hogy önazonosságuk felmerülő kérdéseire a különböző élethelyzetekben (retorziók, kitelepítés, jogfosztottság, németországi tartózkodás, beilleszkedés nehézségei, otthontalanság, szülőföldre való visszatérés terve és megvalósítása) folytonos válaszokat adjanak. A nemzetiség önazonosságának kérdését az országból való kitelepítés traumája mellett a Németországban tapasztalt részbeni társadalmi elutasítás veti fel élesen, amit a kitelepítettek a maguk számára is nehezen értelmeznek, s ez a csalódás nyilvánvalóan elősegíti többek Magyarországra való visszaáramlását. Az elemzés az eredettörténeti elbeszélések, az anyanyelvel és a német nemzeti mozgalommal kapcsolatos vélemények révén kérdez rá a visszajöttek identitásának alkotóelemeire, jóllehet itt talán érdemes lett volna a „magyar haza” fogalmához kötődő sztereotípiákra, elképzelésekre is rávilágítani. A kutatás szempontjai között szerepel a kitelepítés előtti retorziókra, jogkorlátozásokra való rákérdezés is, de kiemelt jelentőséget kap az elűzetés során házaikba érkező új lakosokhoz fűződő viszonyuk is. Ebben talán az a legfigyelemreméltóbb, hogy a háború utáni kollektív felelősség szinte egygyé kovácsolta identitásában a német közösséget, holott körükben az 1945 előtti különböző mozgalmakban való részvétel mély megosztottságot eredményezett, ám a kitelepítés traumája feledhetőbbé tette a különbségeket. A Németországban tapasztalt idegenségérzés, a részbeni kiutasítottság, de leginkább a magyar és német viszonyok között tapasztalható alapvető különbség vezette rá sokukat arra, hogy visszatérjen Magyarországra – ehhez ugyanakkor például az is hozzájárult, hogy a legtöbb esetben teljesen ellentétes munkát kellett végezniük a létfenntartásért, mint amihez értettek és otthon végeztek. A visszatérés gondolatát csak erősítette az a motiváció, amely a család újbóli egyesítésének lehetőségét is magában hordozta, de – ahogy a mű kutatásai kimutatják – ebben az elhatározásukban döntő érvként szerepelt még a szülőföldről való kapcsolódó honvágy, az idegenségérzés és a kezdeti

németországi rossz életkörülmények megléte is. Az sem elhanyagolható tényező, hogy visszatérésüket elősegítette a tradícióhoz, a vallási és családi hagyományaikhoz való erős kötődésük is, amely Németországban elveszthette szervességét, s tovább mélyítette idegenségérzésüket. Összességében a kitelepítettek egy része számára inkább jelenthetett megoldást a már ismert bizonytalan körülmények közé való visszatérés, mint a gyökértelenségét érzését felerősítő németországi tartózkodás. Viszont azon egyének, akik a Magyarországra való visszatérést elhatározták és végrehajtották, nyilvánvalóan képesnek érezték magukat ezen elképzelésük megvalósítására, tehát a visszaszökéshez az egyéni képességek és tulajdonságok szilárdságára is szükség volt. A második nagy egység tág teret szentel a kutatás tematikus elemei értelmezésének, s apró részletességgel világít rá mindazon mozzanatra és elemre, amely összefügghet a visszatérés gyakorlati megvalósulásával. A kutatásokról talán az fogalmazható meg hiányként, hogy a szerző nem hasonlította össze az országon belüli egyes térségek visszatért német lakosait, így csak korlátozottan kaphatunk választ arra a felmerülő kérdésre, hogy lehet-e különbséget felfedezni akár az identitás, akár a visszatérés tekintetében például egy Pest megyei vagy egy baranyai német között. Az elemzések egyik erőssége, hogy a kutatások módszertana és adatai teljes egészében láthatóvá és áttekinthetővé válnak a kötet összeállításában.

A mű harmadik részét alkotó mintegy húsz interjú teljes terjedelmében való közlése közelebb hozhat a visszatérés személyes indítékainak megismeréséhez, valamint az identitás mozzanatainak feltárásához.

Tóth Ágnes kötete tehát nemcsak a kitelepített, majd visszatért németek sorsát mutatja be, hanem a német nemzetiségi identitás döntő tényezőire és alkotóelemeire is rávilágít. A szerző koncepciójának egyik sarkalatos pontja annak igazolása, hogy akár legális visszatérést, akár illegális visszaszökést említünk a visszajött német nemzetiségű személyekkel összefüggésben, tettüket mindenekelőtt hazatérésként értékelhetjük.